

Pamięć społeczna i przestrzeń miejska – przypadek Poznania¹

Adam Kosznicki

Instytut Filozofii, Socjologii i Dziennikarstwa; Uniwersytet Gdański
ul. Jana Bażyńskiego 4, 80-309 Gdańsk
adamkosznicki@gmail.com

Łukasz Skoczylas: Pamięć społeczna miasta – jej liderzy i odbiorcy. Warszawa 2014:
Wydawnictwo Naukowe Scholar; stron: 292.

Zagadnienia związane ze zjawiskiem, które socjologowie określają mianem pamięci społecznej, są powszechnie rozważane we współczesnym dyskursie publicznym. Trwają dyskusje o tym, jaka jest treść pamięci społecznej w przypadku współczesnego polskiego społeczeństwa oraz jakie czynniki zdeterminowały jej obecny stan. W debatach tych biorą udział nie tylko socjologowie, ale również psychologowie, historycy i politolodzy. Poza kręgiem akademickim swoje zdanie na temat pamięci społecznej wyrażają politycy, publicyści oraz, coraz częściej, również zwykli obywatele, korzystając z dużych możliwości, jakie w tym zakresie daje internet.

Jedną z przyczyn zainteresowania tą tematyką jest złożoność polskiej historii. Od czasu trzeciego rozbioru w 1795 r. do odzyskania niepodległości w 1918 r. Polska znajdowała się pod władzą Rosji, Prus i Austrii. Każdy z zaborców prowadził inną politykę na zajętej terytorium. W przypadku Prus polityka ta była germanizacją. Wiązała się ona z wieloma zmianami społecznymi. Dotyczyły one między innymi języka. W szkołach, sądach i urzędach państwowych promowano używanie języka niemieckiego, polski był z nich zaś konsekwentnie wypierany. Pruska administracja ingerowała również w funkcjonowanie Kościoła katolickiego na zajętych terytoriach.

---

¹ Do udoskonalenia końcowej wersji tekstu w istotny sposób przyczyniły się działania redakcji.

Władzom kościelnym odbierano majątek, a hierarchów zmuszano do podległości wobec urzędników niemieckich.

Innym zabiegiem socjotechnicznym realizowanym w ramach polityki germanizacyjnej, często pomijanym w analizach społeczno-historycznych, były zmiany architektoniczne i urbanistyczne w wielu polskich miastach. Z jednej strony starano się budować nowe obiekty, które miały świadczyć o dominacji zaborców nad zdobytym terytorium oraz wytwarzać poczucie uległości w świadomości społecznej Polaków, z drugiej zaś niszczone budynki kojarzone z kulturą polską, a przynajmniej starano się zmarginalizować ich rolę. Miało to duży wpływ na stan przestrzenny wielu polskich miast, między innymi Poznania. Znajduje się tam wiele budowli, których rodowód sięga czasów pruskiej dominacji nad miastem. Są one ważnym elementem tworzącym tożsamość mieszkańców Poznania, ale także przyczyną wielu konfliktów dotyczących przestrzeni miejskiej. Między innymi z tego powodu jest to temat wielu debat publicznych, jak również badań socjologicznych.

W recenzowanej pracy przedmiotem badań są, jak określa to sam autor, materialne nośniki pamięci społecznej w przestrzeni miejskiej (s. 9). Należą do nich przede wszystkim dwa obiekty znajdujące się w Poznaniu: Zamek Królewski oraz Zamek Cesarski. Budynki te pełnią w przestrzeni miejskiej odmienną rolę ze względu na swój rodowód historyczny. Pierwszy z nich, tj. Zamek Królewski, powstał w okresie rozbicia dzielnicowego na Górze Przemysła w centrum Poznania. Zbudowano go z inicjatywy Przemysła II, który w latach 1295-1296 był królem Polski. Obiekt ten konotuje pewne wartości patriotyczne i stanowił przez wieki symbol polskości Poznania. Poza tym przez niektórych mieszkańców jest odbierany jako świadectwo faktu, że miasto to przez krótki czas było centrum życia politycznego całego kraju. Zamek Królewski budzi największe kontrowersje ze względu na to, że jest on repliką istniejącego tam niegdyś zabytku, powstał on jednak bez odwołań do źródeł historycznych. Współcześnie nie ma żadnych danych opisujących pierwotny wygląd tego budynku, z tego też powodu podczas rekonstrukcji Zamku Królewskiego pojawiła się grupa przeciwników realizacji tego projektu, której głosy nie zostały jednak uwzględnione.

Zamek Cesarski w Poznaniu, wraz z pozostałymi obiektami Dzielnicy Cesarzkiej, ma inny rodowód historyczny oraz wydźwięk symboliczny niż Zamek Królewski. Powstał on na początku XX wieku jako reprezentacyjny pałac władcy niemieckiego, Wilhelma II Hohenzollerna. Zamek Cesarski miał wyrażać dominację kultury niemieckiej nad Poznaniem. W proces jego budowy angażowano polskie firmy, co miało przyspieszyć asymilację Polaków z państwem zaborczym. W trakcie drugiej wojny światowej, po rozpoczęciu działań wojennych w 1939 r. Zamek Cesarski zaczęto przygotowywać na rezydencję Adolfa Hitlera. Ten fakt dodatkowo wzmógł kontrowersje związane z rolą tego budynku w przestrzeni miejskiej oraz świadomości mieszkańców, ponieważ nie tylko kojarzono go z niemieckością, ale również ustrojem nazistowskim. Zmiana wizerunku Zamku Cesarskiego nastąpiła dopiero po wojnie. Początkowo planowano zlikwidowanie tej budowli. Później Zamek Cesarski stał się siedzibą władz komunistycznych, następnie zaś ośrodkiem kulturalnym. Zaczęto organizować w nim wystawy malarskie, koncerty i różnego rodzaju spotkania, które to wydarzenia sprawiły, iż zmieniło się nastawienie mieszkańców Poznania do tego obiektu. Nie bez znaczenia pozostało również oficjalne uznanie Zamku Cesarskiego przez władze za zabytek.

Łukasz Skoczylas w swojej książce dokonał podziału grupy badanych na liderów i odbiorców pamięci społecznej. Liderzy to jednostki odpowiedzialne za kreowanie społecznej wizji określonych zjawisk; są to najczęściej osoby zajmujące stanowiska decyzyjne w administracji, naukowcy, dziennikarze, działacze społeczni, jak również osoby cieszące się powszechnym autorytetem. W kontekście recenzowanej książki są to ludzie, którzy przez swoją działalność społeczną wpływają na stosunek użytkowników przestrzeni miejskiej Poznania do określonych obiektów. Z kolei odbiorcy pamięci społecznej to adresaci komunikatów tworzonych przez liderów. W recenzowanej pracy są to przede wszystkim zwykli mieszkańcy Poznania, ale także osoby przyjezdne. Odbiorcy pamięci społecznej nie mają większego wpływu na treść pamięci społecznej miasta, ani na stan jej architektonicznych nośników.

Kolejną istotną kwestią jest wprowadzenie do analizy pojęcia *implantu pamięci społecznej*, które wywodzi się z koncepcji teoretycznych Mariana Golki. W opisywanych badaniach implantem pamięci społecznej jest obiekt, który nie jest autentycz-

nym zabytkiem, ale swoim wyglądem ma imitować realnie istniejący w przeszłości budynek związany z ważnymi wydarzeniami. Implantem pamięci społecznej w takim ujęciu jest Zamek Królewski, który ma odtwarzać istniejący tam niegdyś obiekt. Ponieważ nie są znane źródła, na podstawie których można by stworzyć wierną replikę, Zamek Królewski jest w znacznym stopniu kreacją architektoniczną. Takie zastosowanie kategorii teoretycznej implantu pamięci społecznej świadczy przede wszystkim o biegłości autora w łączeniu abstrakcyjnych pojęć z empirycznym konkretem. Dowodzi również zakorzenienia autora w polskiej teorii socjologicznej i umiejętności opierania współczesnych badań na dokonaniach poprzedników.

Ważnym aspektem książki Łukasza Skoczylasa jest również odwołanie się do wcześniejszych studiów empirycznych związanych ze świadomością społeczną mieszkańców Poznania. Badania Floriana Znanieckiego (1931) dotyczyły utożsamiania się mieszkańców ze swoim miastem i percepcji jego przestrzeni. Materiałem empirycznym były w tym przypadku prace pisemne, których autorami byli sami respondenci. Łukasz Skoczylas przedstawia też badania Janusza Ziółkowskiego (1984), które poruszały tematykę symboliki miasta, jak również rezultaty badań Ryszarda Cichockiego i Krzysztofa Podemskiego (1999), w których autorzy podejmują temat Zamku Królewskiego jako jednego z kluczowych implantów pamięci społecznej w Poznaniu. Autor recenzowanej pracy odnosi się także do badań z zakresu socjologii wizualnej na temat przestrzeni miejskiej Poznania (Kaczmarek 2002) oraz kwestionariuszowych badań tożsamości Wielkopolan (Suchocka 2010). Odwołania do dostępnych autorowi pozycji literatury z zakresu empirii badań społecznych, w szczególności do dorobku naukowego Mariana Golki, są dużą zaletą tej książki.

Analizując warstwę teoretyczną pracy Łukasza Skoczylasa, należy przywołać inne publikacje związane z tematyką przestrzeni miejskiej i pamięci społecznej. Istotne jest przytoczenie prac teoretycznych Bohdana Jałowieckiego. Według niego, znaczenie, jakie nadaje się przestrzeni miejskiej, powoduje, że poszczególne formy są nie tylko znakami, ale przekazują także bardziej złożone komunikaty, co pozwala traktować te formy jako rodzaj „języka” (Jałowiecki 1985: 131). Ta komunikatywna funkcja architektury ma zasadnicze znaczenie dla procesu wytwarzania i przekazywania pamięci społecznej. Ludzie w procesie historycznym wytwarzają określone formy

budynków i nadają im znaczenie, które oddziałuje na świadomość mieszkańców miasta. Bohdan Jałowiecki prezentuje także typologię procesów, które determinują zmianę znaczeniową w architekturze. Jednym z nich jest zapominanie, tj. eliminowanie poszczególnych klatek i form przestrzennych lub zmianę ich pierwotnych funkcji (Jałowiecki 1985: 132). Ten proces ma duże znaczenie, gdyż jest zauważalny podczas analizy roli poznańskich zabytków w generowaniu pamięci społecznej. Mieszkańcy miasta starają się zmarginalizować wszelkie treści pamięciowe związane z niemieckim dziedzictwem Poznania. Przykładem mogą być zmiany konstrukcji architektonicznej Zamku Cesarskiego, a dokładniej jego wieży. Jej szczyt został zniszczony w trakcie drugiej wojny światowej, ale gdy wieża jeszcze istniała w pełnych rozmiarach, była jednym z najwyższych budynków w Poznaniu i dlatego w znacznym stopniu definiowała krajobraz architektoniczny miasta. Z tego względu ci mieszkańcy, którzy nie akceptują niemieckiego dziedzictwa swojego miasta, nie zgadzają się na rekonstrukcję wieży w oryginalnej formie.

Innym badaczem, który poruszał temat związku pamięci społecznej z przestrzenią miejską, był Maciej Kowalewski. Przeprowadził on projekt badawczy, który dotyczył wspomnień mieszkańców Szczecina związanych z wydarzeniami grudnia 1970 roku. Skupił się w nim na procesach rekonstrukcji pamięci o mieście poprzez umiejscowienie w przestrzeni miejsc symbolicznych związanych z wydarzeniami politycznymi (Kowalewski 2011: 350). Tak jak tragiczne wydarzenia z grudnia 1970 r. trwale zapisały się w pamięci społecznej mieszkańców Szczecina, tak samo skomplikowane dzieje najważniejszych implantów pamięci w Poznaniu stale oddziałują na wspomnienia jego mieszkańców. W obu analizach zaprezentowano, jak pamięć społeczna tworzy w mieszkańcach poczucie wspólnoty, którą łączą te same doświadczenia.

Pamięć społeczna jest powiązana również ze zjawiskiem utożsamiania się z danym miejscem, które to zjawisko w literaturze socjologicznej bywa określane jako *tożsamość przestrzenna*. W swoich badaniach zjawiskiem utożsamiania się z danym miejscem zajmował się Wojciech Łukowski. Według niego (Łukowski 2002: 83-86), w ramach tożsamości przestrzennej można wyróżnić (1) społeczną tożsamość przestrzenną – rozumianą jako obraz przestrzeni w świadomości ludzi; z takiej per-

spektywy Łukasz Skoczylas badał respondentów, których zaliczył do odbiorców pamięci społecznej; (2) indywidualną identyfikację z przestrzenią, którą odnosi się do traktowania przestrzeni miejskiej jako części własnej osobowości; w badaniach pamięci społecznej mieszkańców Poznania dotyczy to subiektywnego utożsamiania się (bądź nieutożsamiania) z danym implantem pamięci; (3) tożsamość przestrzenną na poziomie systemu społecznego, przez którą określa się funkcjonowanie zbiorowych wspomnień na poziomie grupowym; w analizach dokonanych przez Łukasza Skoczylasa tożsamość przestrzenna na poziomie systemu społecznego odnosi się do relacji między liderami a odbiorcami pamięci społecznej.

Jednym z elementów analizy Łukasza Skoczylasa są konflikty dotyczące przestrzeni miejskiej. Znaczna część recenzowanej książki traktuje o tym, jak różni mieszkańcy Poznania argumentują chęć zrealizowania poszczególnych inicjatyw architektonicznych i rekonstrukcyjnych. Ponieważ istnieją w tej kwestii duże rozbieżności stanowisk wśród mieszkańców, to oczywistym tego skutkiem stają się spory społeczne. Podobną problematyką zajmowała się w jednej ze swoich prac Barbara Bossak-Herbst (2009). Analizowała ona, jak na łamach wybranych stron internetowych oraz czasopisma „30 dni” toczyła się debata o przekształcaniu przestrzeni miejskiej gdańskiej starówki. Wypowiadające się tam grupy z jednej strony popierały zachowanie tej części miasta w obecnym kształcie, z drugiej zaś agitowały za bardziej nowoczesną zabudową. Podobnie było w przypadku Zamku Królewskiego w Poznaniu. Część mieszkańców tego miasta wolała, żeby na Górze Przemysła stanęła rekonstrukcja dawnej twierdzy, inni zaś proponowali, żeby postawić w tym miejscu nowoczesny obiekt, jedynie ogólnie nawiązujący do istniejącego tam kiedyś zabytku.

W warstwie metodologicznej praca Łukasza Skoczylasa opiera się na jakościowych technikach badawczych. Opinie liderów pamięci społecznej zbadano za pomocą indywidualnych wywiadów pogłębionych, opinie odbiorców pamięci społecznej zaś za pomocą wywiadów zogniskowanych. W swoich badaniach Łukasz Skoczylas skorzystał też z techniki analizy treści. Za jej pomocą zbadał wypowiedzi zwolenników i przeciwników implantów pamięci społecznej na forach internetowych oraz portalu społecznościowym Facebook. Internet pełni ważną funkcję we współczesnej debacie nad zagospodarowaniem przestrzeni miast. Jak przyznaje Jarosław Kinal,

fora, blogi, wpisy na profilach mediów społecznościowych oraz strony www stanowi współczesną, oderwaną od terytorium agorę (Kinal 2012: 200). Co więcej, ten sam autor zauważa, że dla użytkowników internet przestał być również jedynie przekazem informacji, a stał się światem równoległym, miejscem, w które użytkownicy przenoszą swoje zainteresowania i przyzwyczajenia, a w rezultacie również swoją tożsamość (Kinal, Rykiel, 2013: 143). Z tego powodu rozszerzenie analizy w recenzowanej pracy na przestrzeń internetu jest działaniem bardzo pozytywnym.

W części empirycznej książki Łukasza Skoczylasa jednym z głównych tematów są motywy budowania implantów pamięci społecznej. Według respondentów, podstawowym zadaniem jest odtworzenie pierwotnego stanu poznańskiej architektury z czasów przedrozbiorowych, albo nawet sięgającej okresu rządów dynastii Piastów. Poznań przez krótki okres swojej historii był stolicą Polski, grupy agitujące za rekonstrukcją zabytków odwołują się więc do tego faktu dla poparcia swoich tez. Respondenci sądzą, że w ten sposób zostanie podkreślona polska przeszłość tego miasta, a tym samym zmniejszy się rola obiektów pochodzenia niemieckiego w kształtowaniu pamięci społecznej. Z kolei przeciwnicy tworzenia implantów w przestrzeni miejskiej Poznania zwracali uwagę na fakt, że obecnie nie ma żadnych danych, które pozwalałyby odtworzyć pierwotną formę Zamku Królewskiego oraz innych zabytków stolicy Wielkopolski. Dlatego respondenci postulowali odrzucenie koncepcji budowania implantów i skupienie się na tworzeniu nowych obiektów architektonicznych. Łukasz Skoczylas zauważył też, że odbiorcy pamięci społecznej wykazywali dużą zależność od opinii wygłaszanych przez osoby, które uważali za ekspertów, tj. urzędników, architektów, urbanistów, dziennikarzy itp.

W porównaniu z gruntownie i rzeczowo omówionymi danymi zebranymi podczas rozmów z respondentami, opis materiałów zgromadzonych za pomocą analizy treści wymaga uzupełnienia i rozszerzenia. Mankamentem recenzowanej publikacji jest brak odniesienia do przyjętych przez autora tez interpretacyjnych w materiale empirycznym, tak jak zaprezentowano w części zawierającej analizę wywiadów pogłębionych i zogniskowanych wywiadów grupowych. Autor nie podał cytatów z badanego forum oraz portalu społecznościowego, dlatego nie jest możliwe zwery-

fikowanie trafności jego interpretacji. Pewnym uzupełnieniem tego braku jest jednak podanie linków do poszczególnych stron internetowych, z których czerpano dane.

Książka autorstwa Łukasza Skoczylasa jest ciekawa i zawiera wiele interesujących spostrzeżeń badawczych. Autor umiejętnie połączył rozważania dotyczące przestrzeni miejskiej oraz pamięci zbiorowej. Interesująco zinterpretował zebrane dane empiryczne i nowatorsko ujął zagadnienia związane z konfliktami społecznymi toczącymi się w Poznaniu. Jego praca nie jest czysto akademicką refleksją, lecz raczej dowodem tego, że socjologia może być nauką praktyczną i zaangażowaną w rzeczywiste problemy.

Literatura

- Bossak-Herbst B., 2009: *Antropolis. Współczesny Gdańsk w wymiarze symbolicznym*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Cichocki R., Podemski K., 1999: *Miasto w świadomości swoich mieszkańców*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Jałowiecki B., 1985: *Przestrzeń jako pamięć*. „Studia Socjologiczne”, 2, 125-140.
- Kaczmarek J., 2002: *Poznań w fotografii i świadomości mieszkańców*. „Przegląd Zachodni”, 3, 48-61.
- Kinal J., 2012: „Internet agorą wyborczą XXI wieku”. „Przestrzeń Społeczna (Social Space)”, 1, 199-214.
- Kinal J, Rykiel Z., 2013: *Nowa tożsamość, nowa komunikacja*; w: Z. Rykiel, J. Kinal (red.): *Tożsamości wirtualne i komunikacja w społecznej przestrzeni internetu*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego; 143-145.
- Kowalewski M., 2011: „Tam, gdzie kiedyś był komitet wojewódzki”. *Czy istnieje wspólna pamięć o mieście?*. „Przegląd Socjologiczny”, 2-3, 340-360.
- Łukowski W., 2002: *Społeczne tworzenie ojczyzn: studium tożsamości mieszkańców Mazur*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Skoczylas Ł., 2014: *Pamięć społeczna miasta – jej liderzy i odbiorcy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

- Suchocka R., 2010: *Tożsamość współczesnych Wielkopolan. Ciągłość i zmiana*; w: W. Łazuga, S. Paczos (red.): *Poznań – Szczecin – Wrocław. Trzy uniwersytety, trzy miasta, trzy regiony*. Kraków: Libron; 107-122.
- Ziółkowski J., 1984: *Czym jest dla Ciebie miasto Poznań? Analiza socjologiczna konkursu 1964 roku*; w: F. Znaniecki, J. Ziółkowski (red.): *Czym jest dla Ciebie miasto Poznań? Dwa konkursy: 1928/1964*. Warszawa-Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe; 177-361.
- Znaniecki F., 1931: *Miasto w świadomości jego obywateli. Z badań Polskiego Instytutu Socjologicznego nad miastem Poznaniem*. Poznań: Wydawnictwo Polskiego Instytutu Socjologicznego.

wpłynęło/received 03.12.2015; poprawiono/revised 11.02.2016.